

ПОЧАТОК НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ КРИМУ

Коло проблем, пов'язаних із вивченням історії, етнографії, економіки Криму в другій пол. XVIII ст., все більше й більше викликало інтерес у Європі не тільки серед науковців, але й у широких колах проінформованої інтелігенції. Посилення уваги до Криму було пов'язане з низкою об'єктивних причин. Передусім, це занепад раніше могутнього Кримського ханства та безпосередньо пов'язаний із цим процес поступового розширення Російської імперії на південь; інтерес до насиченої історії Криму, який ніколи не згасав; спроби осмислити політичний і соціально-економічний устрій Кримського ханства, який все ще залишався загадкою для європейців у зв'язку з інформаційним вакуумом, що довгий час існував навколо цієї держави. Інтерес до регіону привертала й російсько-турецька війна. У Росії ініціатива вивчення Криму в 1870-х рр. виходила, передусім, з урядових кіл, увага яких давно була прикована до півдня, насамперед у зв'язку з питанням про покращення умов російської зовнішньої торгівлі на Чорному морі. Цьому на даному етапі сприяли правильна організація ПАН практичного вивчення регіону та паломництво сюди численних вітчизняних і зарубіжних мандрівників, що не примусило себе чекати.

У науковому житті Російської імперії в цей період визначальне місце займала Петербурзька Академія наук (ПАН), де концентрувалися кращі наукові сили країни. За дорученням уряду ця наукова організація провела ряд комплексних експедицій до Криму. У зв'язку з поставленими перед ними завданнями ці вчені мандрівки можна розділити на 2 групи: а) експедиції астрономічні та географічні; б) так звані "фізичні" наукові подорожі. Зміст останніх охоплював досить широке коло досліджень, починаючи від біологічних і фізико-географічних спостережень до вивчення історії, етнографії, лінгвістики, економіки [1, с. 9].

Опубліковані матеріали "фізичних" експедицій Академії наук є цінним першоджерелом для збирання різних краєзнавчих відомостей. Головними завданнями цих експедицій були визначені дослідження продуктивних сил регіону, вивчення місцевих народів, з'ясування можливостей використання "творів природи" населенням. Типова інструкція пропонувала учасникам експедиції описувати населені місцевості, їх визначні пам'ятки; природні та історичні пам'ятники, які зустрічаються на шляху; фізичний стан, побут і заняття населення; промислові підприємства; природу краю, а також шляхи сполучення та їх придатність для комерційних цілей. Виконувати цю енциклопедичну програму потрібно було у щоденниковій формі. Такі праці відправлялися в С.-Петербург по мірі накопичення матеріалів.

Хоч така загальна програма і наклала певний відбиток одноманітності на звіти "фізичних" експедицій, все-таки кожна з них має свою "особистість". Адже ці праці своїм походженням зобов'язані безпосереднім спостереженням їх авторів. Так, щоденники учасників "фізичних" експедицій містять описи копалин, тваринного і рослинного світа; змальовують загальні картини природи; повідомляють статистичні й історичні відомості про міста та містечки, зупиняються на описах звичаїв, побуту, релігії різних народностей; їх спільною рисою є те, що майже всі вони базуються виключно на особистих спостереженнях, враженнях, підрахунках. Як правило, ми маємо справу з працями описового характеру, з присутністю особистих авторських оцінок і припущень. Характерною рисою для всіх звітів експедицій є нерівномірність опису населених пунктів – від короткої згадки до детальної розповіді. Разом із тим, цінність будь-якого зі звітів експедицій Академії наук надзвичайно велика.

Перша спроба організації наукової подорожі до Криму відноситься на початок 1770-х рр., коли складався план поїздки по Північному Причорномор'ї академіка ПАН, натураліста, доктора медицини Іоганна Антона Гільденштедта (1745-1781) [2]. Свої ідеї та плани з огляду регіону Іоганн Гільденштедт виклав у листі від 2 грудня 1773 р. до відомого воєначальника та громадського діяча Росії Василя Михайловича Долгорукова (1722-1782) [3]. Маршрут експедиції І.А.Гільденштедта (1773-1775) передбачав проїзд через Перекоп, огляд і опис усього півострова. Планувалось звернути особливу увагу на можливості розвитку тут російської торгівлі. Однак до Криму вчений не потрапив, оскільки експедиція була відкликана у зв'язку з матеріальними труднощами Академії наук [4].

Уже навесні 1775 р. після повернення до С.-Петербурга І.А.Гільденштедт активно обговорював питання про необхідність організації нової експедиції до Криму. На засіданнях ПАН він виголосив кілька публічних промов про користь, яку принесе державі економічне вивчення Причорномор'я та Криму. Визначаючи у своїх доповідях області, куди, передусім, необхідно направляти експедиції, І.Гільденштедт виділив Кримський півострів, указавши, що інтерес представляє природа Кримських гір, історія народності, що населяє цей край [5, с. 78-82].

Уже після смерті І.Гільденштедта в березні 1781 р. з ініціативи директора Академії наук С.Г.Домашнева (1742(6)-1796) знову була організована експедиція до Північного Причорномор'я. 3 травня 1781 року С.Г.Домашнев визначив також її керівника. Ним став ад'юнкт Василь Федорович Зуєв (1752-1794), який одним

із перших в історіографії запропонував опис минулого та сучасного Таврії.

Датою народження вченого прийнято вважати 1 січня 1754 р. Саме вона зафіксована всіма енциклопедичними словниками [6; 7]. Уперше вона була наведена академіком В.М.Севєрґіним у єдиному з відомих некрологів В.Ф.Зуєва [8]. Більш достовірними потрібно вважати дані “Генерального списку учнів, прийнятих до гімназії Санкт-Петербурзької Академії наук по 1765 рік”, де вказано, що 16 січня 1764 р. вступив до гімназії Василь Зуєв 12 років від народження. Батько В.Ф.Зуєва був вихідцем із родини селянина Тверської губернії, служив солдатом у Семенівському полку. Тому Василь навчався за рахунок державної скарбниці [9, с. 67; 10]. Після закінчення гімназії В.Ф.Зуєв у 1764 р. був призначений в експедицію фізичної подорожі по Росії (1768-1774 рр.), якою керував П.С.Паллас. Отримавши хорошу практичну підготовку, В.Ф.Зуєв згодом був відправлений у Лейден і Страсбург для вдосконалення в теоретичних науках. Із 12 жовтня 1779 р. він був оформлений в ад’юнкти Академії наук із фізичного класу та направлений для подальшої наукової підготовки до академіка П.С.Палласа [11, с. 234].

В.Ф.Зуєв і три помічники виїхали з С.-Петербурга 20 травня 1781 р. [12]. Відношення до цієї дослідницької поїздки В.Ф.Зуєва в Академії наук із самого початку було неоднозначним. У 1782 р. похитнувся авторитет С.Г.Домашнева й у керівництві Академією верх взяли люди, які негативно відносилися до самої ідеї експедиції на південь (Я.Я.Штелін, С.Я.Румовський). Тому задовго до прибуття В.Ф.Зуєва до Херсона почалися перебої з фінансуванням експедиції, а потім надходження грошей і зовсім припинилося. В.Ф.Зуєв зміг викрутитися з такого складного становища лише завдяки допомозі, наданій йому будівником Херсона І.А.Ганнібалом. Не бажаючи залишитися на зимівлю в Херсоні, вчений “на благо розсудив здійснити подорож Чорним морем у Константинополь” [13], хоч це й не передбачалося інструкцією ПАН. Таким чином, можна передбачити, що відвідування Туреччини, а потім і Криму було особистою ініціативою вченого, оскільки первинний план цієї експедиції обмежувався тільки Херсоном. У цей же час Академія наук на прохання й на кошти кримського хана Шагін-Гірея спорядила експедицію ад’юнкта мінералогії Ф.П.Мойсеєнкова, що отримав завдання дослідити корисні копалини Криму. Однак Ф.П.Мойсеєнков помер по дорозі до Криму. На думку В.Ф.Гнучевої, внаслідок смерті Мойсеєнкова, В.Ф.Зуєву було доручено об’їхати Крим [1, с. 119]. Цілком імовірно, що, вже приїхавши до Херсона, В.Ф.Зуєв перестав звертати увагу на вказівки ПАН, через припинення нею фінансування, й вирішив діяти самостійно.

Після відвідування Туреччини В.Ф.Зуєв виїхав до Криму. В одному із листів до С.-Петербурга Василь Федорович так планував свій

маршрут подорожі по Криму: морем до Каффи, звідти в Керч і Єникале; переправившись через Босфор Кімерський, відвідати Тамань; потім знову Керч – Арабат – Судак; переїхавши через гори, Кавасбазар – Бахчисарай – Інкерман – Кезльов – Перекоп – Херсон [14, арк. 26]. В.Ф.Зуєв розраховував виїхати в січні 1782 р., провести в Криму весну та літо і восени повернутися до С.-Петербурга. Однак йому не вдалося здійснити задуманий план у повному обсязі. Він зміг виїхати тільки 12 квітня 1782 р., взявши з собою художника С. Бородуліна. Коштами його забезпечив І.А.Ганнібал. Відступаючи від свого первинного плану, В.Ф.Зуєв проїхав у Крим через Ор-Капі. Звідти в Карасубазар – Кафу – Єникале. В інших місцевостях йому не вдалося побувати. Учений описав їх із розповідей інших людей або літературних джерел, які, на жаль, не вказав. Під час поїздки в Крим В.Ф.Зуєва цікавили можливості розвитку тут сільського господарства, якості земель, їх придатність для землеробства, садівництва, тютюництва; вивчення стану скотарства, рибного та тваринного промислів; можливості розвитку фабричних та мануфактурних галузей господарства [15, с. 181-182]. Ці інтереси мандрівника легко пояснюються необхідністю з’ясування економічних можливостей південних районів, освоєння яких входило в першочергові завдання уряду.

Важливим джерелом про стан Криму в 80-х рр. XVIII століття є опублікована В.Ф.Зуєвим за результатами поїздки “Виписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма, 1782 года” [16]. В.Ф.Зуєв представив загальний географічний опис краю, економічний огляд півострова, помістив опис найважливіших міст. Мандрівник детально знайомить читача зі змінами, що відбулися у внутрішньому житті Кримського ханства, які були пов’язані з реформами Шагін-Прея [16, с. 149-151]. Нарис закінчується досить детальним викладом основних моментів історії Кримського ханства, починаючи з моменту появи татар у Криму. Підкреслюючи значення мандрівних записок В.Ф.Зуєва, в науковій літературі справедливо зазначається велика різнобічність зібраних ним відомостей [17]. Особливо цікавими є його спостереження про заняття та побут населення Криму; детально описані оселі кримських татар, їх зовнішній та внутрішній вигляд, оздоблення, одяг татар, їх звичаї, процедура розгляду судових справ.

Ця одна з перших праць вітчизняних учених, присвячених Криму, була для кінця XVIII ст. значним внеском у розвиток історичного краєзнавства півострова. Не випадково звіти про перебування в Криму В.Ф.Зуєва були відразу ж опубліковані у провідних наукових виданнях Академії наук [18; 19].

Значущою в справі популяризації краєзнавчих знань стала астрономічна експедиція в Крим геодезиста Географічного департаменту Академії наук Федора Чорного в 1785 році. Ця наукова подорож була організована за особистою

вказівкою Катерини II і мала на меті визначення довготи та широти всіх кримських міст. Одночасно члени експедиційного загону звернули увагу на велику кількість археологічних пам'яток у Криму. У службовому листуванні з ПАН ними були вказані місця розташування і детально описані археологічні комплекси [20; 21]. Ці відомості мають велику цінність у зв'язку з тим, що частина залишків старожитностей саме в перші роки після приєднання Криму до Росії, на жаль, була знищена або розібрана на новобудови. Результатом роботи експедиції стала нова "Генеральная карта Крыма, сочиненная по новейшим наблюдениям" [22]. Звіти про результати наукових розвідок загону Ф. Чорного, опубліковані в провідних наукових виданнях Росії, містять цікаві дані з археології та етнографії краю [23; 24].

Першочерговий внесок у вивчення Криму в кінці XVIII – на початку XIX ст. внесла експедиційна діяльність ученого-енциклопедиста, одного з найбільших дослідників доби, академіка ПАН Петра Симона Палласа (1741-1811). П.С.Паллас народився 22 вересня 1741 р. у Берліні в сім'ї медика, що служив полковим хірургом, а потім професором анатомії в Берлінській медичній академії. У 1758 р. після закінчення медико-хірургічного колегіуму юнак слухав лекції в університетах в Галлі, Геттінгені та Лейдені. Хоч коло навчальних інтересів П.С.Палласа було досить широке (медицина, філософія, логіка, фізика), він із великою увагою вивчав природничі науки. Спроби молодого людини отримати професорську посаду в європейських університетах не увінчалися успіхом. Навесні 1767 року П.С.Паллас прийняв рішення про переїзд до Росії.

Подорож П.С.Палласа в південні провінції імперії почалася 1 лютого 1793 р. (виїзд з С.-Петербурга) і тривала 2 роки. Учений збирав протягом усього шляху наукові дані з ботаніки, зоології, топографії, геології та етнографії. До 30 жовтня 1793 р. загін добрався до Сімферополя. Усю зиму 1793-1794 рр. Паллас через хворобу провів у Сімферополі та в маєтку К.І.Таблиця поблизу Севастополя, в долині рік Чорна та Бельбек. Тільки в лютому 1794 р. експедиція розпочала роботу. Об'єктом її уваги, передусім, став Південно-Західний Крим. Загін виступив із Сімферополя до Бахчисарая, звідки П.С.Паллас здійснив поїздку вздовж західного побережжя Криму до Балаклави; потім подорожуючі піднялися на Чатир-Даг, ознайомилися з гірською флорою. Наступним етапом поїздки стала східна частина Криму до Керчі. У червні 1794 р. огляд півострова був закінчений [25, с. 55].

Своєрідність кримської природи, а також загострення хвороби примусили дослідника прийняти рішення незабаром повернутися до Криму назавжди [26]. Прибувши в С.-Петербург у 1795 р. П.С.Паллас звернувся до Катерини II із проханням відшкодувати йому маєток в Шульській долині по ріці Айтодор. За наказом імператриці адміністрації Новоросійського краю були

дані вказівки терміново сприяти якнайшвидшому вирішенню всіх організаційних питань, а П.С.Палласу було "наказано продовжувати там наукові праці" [26] із збереженням його академічної зарплатні.

П.С.Паллас постійно жив або в Шульському маєтку, або під Судаком. Тут ним були опрацьовані та підготовлені до друку наукові записки за результатами південної експедиції, їх правильна бібліографія є для нас принципово важливою. Перша спроба подати повний список праць ученого належить Федору Петровичу Кеппену. Показчик Ф.П.Кеппена включає повний спектр різноманітної наукової спадщини П.С.Палласа: праці із зоології, ботаніки, мінералогії та гірництва, геології, фізичної географії, сільського господарства, лісоводства, медицини, етнографії, мовознавства, а також описи подорожей [27]. Це перший в історіографії і, разом з тим, найбільш повний досвід складання списку праць П.С.Палласа. Однак у ньому є невраховані публікації, вказані далеко не всі європейські видання кримознавчих праць академіка. Важливо зазначити, що перший російський переклад частини твору академіка про його кримську експедицію побачив світло завдяки подвижництву місцевих краєзнавців, передусім, М.О.Сосногорової-Славич і Г.Е.Караулова. Переклад був здійснений М.О.Славич у першій половині 1870-х рр. за лейпцизьким виданням 1803 р. [28, Всі. 2]. виправленням перекладу, його редагуванням і складанням приміток займався Г. Е. Караулов, а загальну редакцію здійснював П. К. Брун. Перша частина перекладу побачила світ у 1881 році [29]. На її публікацію відгукнувся видатний представник місцевих наукових сил О.Л.Берт'є-Делагард. Він різко негативно оцінював опублікований переклад. Не випадково в березні-червні 1918 р. вже важкохворий історик зробив підготовку нової редакції перекладу твору П.С.Палласа про Крим. О.Л.Берт'є-Делагард надавав виняткове значення праці Палласа як історичному джерелу [30, с. 89, 94].

Обширна географія друку праць ученого, увага до них в Європі та на Батьківщині, звичайно, сприяли як популяризації вивчення Криму, так і зміцненню наукового авторитету П.С.Палласа. Його твори досі лежать в основі наших знань про природу та населення територій, що вивчалися ним. П.С.Паллас подав ґрунтовні етнографічні описи кримських татар, ногайців, інших народів Північного Причорномор'я та Криму. Дуже критично академік віднісся до заходів уряду щодо насадження поміщицького землеволодіння в степовій Україні. Скептично він оцінював і заходи для вирощування казенних виноградників, справедливо вважаючи, що вони нічого не дадуть, крім розкрадання державних субсидій. Плодоносні землі Криму та Північного Причорномор'я вчений вважав більш за все придатними для організації господарств фермерського типу. П.С.Паллас обґрунтував користь, яку отримала б держава при залученні на південних територіях імперії зарубіжних колоністів, а також

вірмен і молдаван із наданням їм "колоністських прав". Так, він запропонував заселяти обезлюджені, в зв'язку з еміграцією кримських татар, райони Криму селянами-вихідцями з виноградних округів Швейцарії, що мали віковий досвід обробки виноградної лози [31, с. 73-74]. Особливе значення подорожі Палласа в тому, що він першим описав старожитності Криму, Тамані та ін. районів, висловив ряд достовірних припущень, зокрема, про локалізацію деяких античних центрів, зафіксував відомості про перші розкопки. Не випадково в сучасній історіографії його студії виділяються як такі, що мають найбільше значення для кінця XVIII ст. [32, с. 6].

Учений був добре знайомий з існуючою на той час кримознавчою літературою. У його творах ми знаходимо посилання на стародавніх авторів, представників першої хвилі іноземних мандрівників у Крим: барона де Тотта, леді Кравен тощо. Під час поїздок учений детально описав місця та предмети важливі в історико-археологічному відношенні, подав міркування з приводу їх походження, а також численні малюнки античних надгробків, написів і монет. У його роботах уміщені опис і план Перекопської фортеці, Бахчисарайського палацу, ханського кладовища, Чуфут-Кале, старожитностей Гераклійського півострова, Херсонеса (з аналізом повідомлень стародавніх авторів про його історію), Георгієвського монастиря, Балаклавської фортеці. Цінність складеного ним опису залишків старожитностей Херсонеса та зроблених припущень, відносно місцезнаходження стародавнього міста, підкреслювали поважні дорадянські дослідники [33, с. 150].

Значення історичного джерела надали також і повідомлені П.С.Палласом відомості про тогочасний Крим, які не фіксуються в інших описах: спустошення Сімферополя після реорганізації Таврійської області Павлом I, відомості з історії розвитку Сімферополя й інших районів краю. Приведена ним таблиця чисельності різних національних груп населення Криму за даними перепису 1796 р. є найцікавішим джерелом, хоч і має певні неточності. Досить хороше знання вченим монгольської мови дало можливість П.С.Палласу знайти велику кількість монгольських слів у ногайців. Цікаво й інше лінгвістичне дослідження академіка: спроба виявлення в мові гірських татар слідів запозичення з генуезького діалекту й навпаки [34, с. 35]. При написанні творів про подорож у Південну Росію, П.С.Паллас вже добре володів кримськотатарською мовою. Він точно передає татарські назви всіх описаних ним дерев, фруктів, овочів, сортів винограду та багато ін. Цілі розділи його наукових розвідок містять ґрунтовний опис економіки Криму: кустарницької промисловості, торгівлі, сільського господарства. Окремий розділ присвячений розвитку виноградарства. Експериментами в цій галузі П.С.Паллас спеціально займався у своєму маєтку під Судаком [35, Vol. 2, р. 215; 36, Vol. 3, р. 118].

Кримський період життя та діяльності П.С.Палласа не можна відділяти від періоду його

роботи в ПАН. Переїхавши в Крим на постійне місце проживання в 1795 р., учений продовжував активно співпрацювати з ПАН. Він підготував наукові праці про результати південної експедиції. П.С.Паллас продовжував і свої наукові поїздки по півострову, відправляв у С.-Петербург наукові звіти [37, с. 257-320]. Це дає нам підстави віднести Кримський період діяльності П.С.Палласа до етапу дослідження Криму ПАН.

Важливу роль у вивченні археологічних пам'яток Криму відіграла й експедиція ПАН 1795-1798 рр., що проходила під керівництвом Фрідріха (Федора Кіндратовича) Маршала фон Біберштейна (1768-1826). Ця наукова подорож залишається незаслужено забутою в історії вивчення краєзнавства Криму. Ф.К.Маршал фон Біберштейн, ботанік за спеціальністю, з 1763 року до виходу у відставку в 1795 р. служив секретарем М.В.Каховського (1734-1800), який командував південним угрупованням російської армії Неодноразово вчений разом із М.В.Каховським об'їжджали півострів, ще поклало початок працям Ф. К. Маршала фон Біберштейна з флори Криму. Не виключено, що саме секретар був автором опису півострова підготовленого М.В.Каховським [39]. У 1797 році Ф.К.Маршал фон Біберштейн отримав посаду головного інспектора шовководства Південної Росії. За фахом своєї діяльності він багато подорожував, при цьому поєднував службові поїздки: виконанням, наукових завдань Академії наук [1, с. 127]. Ф.К.Маршалу фон Біберштейну належить заслуга першого опису численних епіграфічних пам'яток Боспора та спроба локалізації античних центрів, згаданих Страбоном на Керченському півострові й Тамані [40].

Набагато більший резонанс завдяки опублікованому звіту мала експедиція до Криму та на Кавказ в 1811-1815 рр. М.Ф.Енгельгардта й І.Ф.Паррота. Мориць Федорович фон Енгельгардт (1779-1842), вихідець і дворян Естляндської губернії. Після закінчення Домського училища в Ревел: юнак навчався в Лейпцізькому та Геттінгенському університетах, де слухав курси з юриспруденції. У 1798 р. у зв'язку з виданням Павлом I розпорядженням, за яким усі російсько-піддані, які навчалися в європейських вузах, повинні були повернутися на батьківщину, він приїхав у Росію Служив у різних відомствах. У 1802 р., після скасування Олександром заборони на закордонні поїздки, відразу ж відправився в Німеччину Швейцарію, Італію та Францію. Свою освіту він закінчив у Дерптському університеті, де з особливою пристрасстю він вивчав фізику та хімію, й Фрейнбурзі, де він займався вивченням мінералогії [41, с. 258-259].

Іоганн-Якоб-Фрідріх-Вільгельм Паррот (1791-1841) первинну освіту отримав у Ризі та Дерпті. У 1807 р. вступив на медичний факультет Дерптського університету. У студентські роки активно займався наукою, що надалі зумовило його долю. (У 1814 р. І.Ф.Паррот був обраний членом кореспондентом ПАН. З 1830 р. він був проректором, а з 1833 р. ректором Дерптського університету [42, с. 322-323].

М.Ф.Енгельгардт і І.Ф.Паррот об'їхали Південний берег Крим; відвідали Бахчисарай, Карасубазар, Феодосію та Керч. Вони запропонували наукові описи географії, етнографічні характеристики народів, що населяли півостров, передусім кримських татар [43, ч. 1, с. 1-66]. У другій частині опублікованого звіту про поїздку вчені зосередили фізико-кліматичні спостереження, а в третій вмістили складені ними карти Криму, етнографічні малюнки і замальовки флори півострова [43].

Новим етапом у накопиченні історико-краєзнавчих знань про Крим стали археологічні експедиції ПАН, очолювані німецьким античнознавцем Є.Є.Келером (1765-1838), що працював у ПАН та в Ермітажі.

Генріх Карл Ернст (Єгор Єгорович) Келер народився 13 серпня 1765 р. у саксонському містечку Вехсельбурзі в сім'ї юриста. Після закінчення в 1783 р. юридичного факультету Віттенберзького університету, він протягом 3-х років займався приватною юридичною практикою. Ще в Віттенбурзі Г.К.Е.Келер захопився вивченням класичної філології й історії мистецтва. У 1787 р. він вирішив припинити заняття юриспруденцією та продовжити свою освіту в Лейпцизькому університеті [44, с. 78], де майбутній академік слухав курси з класичної філології й античної історії. Вирішивши більше не повертатися до юридичної практики, Келер прийняв пропозицію зайняти місце домашнього вчителя в сім'ї петербурзького купця Овандера. З 1791 р. Є.Є.Келер жив у С.-Петербурзі [45, с. 4]. Солідна класична освіта, отримана ним у Європі, дала можливість молодому німцеві швидко поміняти роботу. З 1795 р. Є.Є.Келер служив охоронцем колекції гем та медалей Ермітажу [46, с. 307], з 1797 р. він також працював бібліотекарем у Польській бібліотеці в Петербурзі, а з 1798 р. – бібліотекарем Ермітажу [44, с. 80-85]. З 1805 по 1837 рр. Є.Є.Келер служив начальником I відділення Ермітажу. У 1803 р. він був обраний членом-кореспондентом, а в 1817р. — ординарним академіком ПАН із літератури та старожитностей грецьких і римських [45, с. 5]. Є.Є.Келер був одним із найавторитетніших європейських учених у галузі стародавньої історії Північного Причорномор'я. Він був обраний дійсним членом Мюнхенської, Берлінської, Стокгольмської Академій наук, Римської Археологічної Академії й Інституту археологічних кореспонденцій у Римі, Курляндського товариства наук і мистецтва, почесним членом Петербурзької Академії мистецтв [45, с. 7-8].

Рішення про першу експедицію Є.Є.Келера в Крим було прийняте на засіданні Конференції ПАН у лютому 1804 р., де вчений виступив із рефератом "Лист про кілька медалей Європейської Сармації і Херсонеса Таврійського", в якому йшлося про незадовільний стан вивчення російськими істориками минулого, етнографії, нумізматики античних центрів Північного Причорномор'я. Є.Є.Келер звернув увагу

російських академіків, що їх західні колеги приділяють більше уваги цьому питанню [47]. У травні 1804 р. Є.Є.Келер звернувся до Президента Академії мистецтв А.С.Строганова з пропозицією послати в Тавриду разом з ним німецького живописця К.Кюгельхена з тим, щоб Є.Є.Келер описав "знамениті в стародавній історії положення", а К. Кюгельхен зробив малюнки старожитностей [46, с. 308]. У зв'язку з тим, що питання про необхідність каталогізації кримських археологічних пам'ятників все більше настирливо піднімалося вітчизняними вченими, пропозиція Є.Є.Келера була зустрита доброзичливо. Маршрут цієї експедиції, гроші на проведення якої виділив Олександр І, передбачав відвідування Ольвії, Херсонеса, Феодосії, Керчі й Тамані.

Під час подорожі (1804 р.) вчений особливу увагу приділив огляду й опису руїн Херсонеса. У Криму ним була зібрана колекція античних монет й інших примітних старожитностей, які потім Є.Є.Келер здав у Ермітаж [46, с. 308]. Однією з найбільш цікавих знахідок Є.Є.Келера став пам'ятник боспорської цариці Комосарії (дружини Перісада І). Ця та інші чудові археологічні знахідки вченого лягли в основу низки його досліджень, опублікованих у наступні роки [48; 49].

Повернувшись у С.-Петербург, Є.Є.Келер звернувся з листом у ПАН і особисто до Олександра І, де з гіркотою описав жалюгідний стан археологічних пам'ятників на півострові. Він звернув увагу вчених і влади на факти розкрадання найбільш цінних речей під час несанкціонованих розкопок, продаж цінних археологічних знахідок за кордон, навів приклади руйнування ряду середньовічних фортець на новобудови.

Передісторія другої експедиції в Крим Є.Є.Келера пов'язана з мандрівкою півостровом восени 1819 р. російського письменника та громадського діяча В.В.Капніста, який був здивований із однієї сторони незвичайно великою кількістю різноманітних старожитностей Тавриди, а з іншої – відсутністю заходів щодо їх охорони та вивчення. Повернувшись у С.-Петербург, В. В. Капніст звернувся 20 грудня 1819р. із листом до міністра духовних справ і народної освіти князя О.М.Голицина, де зосередив його увагу на швидкості, із якою руйнуються в Криму старовинні споруди та запропонував організувати нову експедицію [50, с. 527].

У результаті від Академії наук зажадали дати оцінку стану кримських старожитностей. На обговоренні Конференції ПАН було ухвалено рішення про підготовку нової експедиції в Крим. Опрацювання плану її дослідження та загальне керівництво нею було доручено Є.Є.Келеру. Академік зазначив, що сума, необхідна для збереження та відновлення стародавніх пам'ятників може бути визначена тільки на місці дослідченим архітектором. За рекомендацією Голови міського будівельного комітету С.-Петербурга О.О.Бетанкура й архітектора О.Монферана разом із Є.Є.Келером вирішено було відправити в Крим французького архітектора Є.Паскаля [46, с. 308].

Експедиція продовжувалася з 29 травня (виїзд Келера з С.-Петербургу) по жовтень 1821 р. Предметом особливої уваги академіка стали стародавні пам'ятники та написи, їх опис й аналіз. Повідомлення про них були поміщені вченим у виданнях Академії наук [51; 52]. У АДЕ збереглися також рукописні записки Є.Є.Келера про дослідження ним пам'ятників у районах Херсонеса, Балаклави [53], Керчі [54], Феодосії [55].

Після повернення в столицю Є.Є.Келер представив Академії наук і міністру духовних справ і народної освіти донесення "Про збереження та поновлення в Криму старожитностей та про видання опису й малюнків, а також записку "Опис пам'ятників, збереження яких повинно бути доручено нагляду губернаторам і місцевому керівництву в Криму". У цих матеріалах академік навів детальну характеристику кримських археологічних пам'ятників. Усі старожитності Криму Є.Є.Келер ділить на два класи. До першого він відніс споруди грецькі, генуезькі й татарсько-турецькі, відновлення яких не вимагало значних грошових і часових витрат. (Євпаторійська мечеть Джума-Джамі, мавзолей у Ескі-Юрті, мангупські, балаклавські укріплення, Судацьке укріплення, бані в Феодосії, укріплення та мечеть в Ескі-Сараї). До другого класу старожитностей академік відніс залишки грецької архітектури, які були руїнами: (гробниці в Керчі, основи храмів по всьому Південному узбережжю та в Південно-Західному Криму, гурзуфські укріплення, палац у Бахчисараї) [56, с. 251-252]. На думку Є.Є.Келера, для всіх пам'ятників другої групи, у зв'язку з їх важливим значенням для науки та стародавнім станом, необхідно видати детальні описи у вигляді 12-15 книжок із гарними ілюстраціями.

На жаль, розрахунки витрат на реставрацію пам'ятників у Криму, зроблені Є.Паскалем і Є.Є.Келером нікому не згодилися. Таврійський губернатор М.І.Перовський переконав керівника Міністерства внутрішніх справ в тому, що губернське керівництво буде піклуватися про те, щоб пам'ятники не руйнувалися, а кошти необхідні губернії для інших потреб [56, с. 255]. Однак важливим результатом експедиції стало прийняття 4 липня 1822 р. царського указу "Про кошти для збереження стародавніх пам'ятників Таврії" [56]. На це було виділено 10 тисяч карбованців. І це при тому, що за розрахунками Є.Паскаля така сума потрібна була тільки на ремонт бань у Феодосії [57, с. 31].

Підсумком вивчення пам'ятників матеріальної культури Криму стала низка монографічних досліджень Є.Є.Келера, написаних у наступні роки. В основі його наукових інтересів лежала нумізматика Північного Причорномор'я. Ця наука робила на початку XIX століття тільки перші кроки. Монети, як правило, тільки описували, не намагаючись ще їх серйозно вивчати. У праці "Medailles grecques" [58]

Є.Є.Келер визначив 26 херсоно-візантійських і 14 трапезунських монет, хоч і невірно датував їх періодом правління візантійських імператорів [59, с. 87]. Зібраний у Криму матеріал ліг в основу й інших праць ученого, пов'язаних із класичними старожитностями [60]. Археологічні експедиції академіка та написані на підставі цих розвідок наукові праці Є.Є.Келера, можна назвати найбільш значним явищем у становленні історико-кримознавчих досліджень.

Таким чином, організовані ПАН експедиції з вивчення різних сторін життя півострова в кінці XVIII – на початку XIX ст. стали початковим етапом розвитку історичних досліджень Криму:

- уперше були представлені природно-географічні описи краю;
- була проведена каталогізація й опис найбільш примітних кримських старожитностей;
- завдяки діяльній участі вчених було поставлене питання про збереження археологічних пам'ятників у Криму й ухвалені відповідні урядові постанови, що дало можливість врятувати від руйнування велику кількість стародавніх монументів;
- керівники експедицій зробили спроби представити нариси історії Криму (В.Ф.Зуєв) або викласти окремі історичні сюжети, пов'язані з археологічними знахідками (Є.Є.Келер, П.С.Паллас);
- на підставі вивчення старожитностей з'явилися перші на Батьківщині кримознавчі історичні твори високого наукового рівня (Є.Є.Келер);
- видання праць-звітів про експедиції (В.Ф.Зуєв, П.С.Паллас, І.Я.Ф.Паррот, М.Ф.Енгельгардт) російською та іншими європейськими мовами сприяло поширенню наукової інформації про півострів, встановленню наукових контактів із зарубіжними науковими товариствами; ще в більшій мірі відкривало дорогу в Крим західноєвропейським дослідникам;
- під час експедицій були складені докладні карти Таврії. Значну роль у цьому відіграв Географічний департамент Академії наук [61; 62]. У зв'язку з цим експедиційну діяльність ПАН із вивчення Криму не можна обмежувати лише перерахованими великими науковими мандрівками. Були організовані також спеціальні поїздки для складання географічних карт, на які наносилися всі унікальні старожитності [63], що теж сприяло розвитку історичних досліджень;
- опубліковані рукописні праці експедицій є для нас цікавими джерелами про стан Криму в кінці XVIII – на початку XIX ст. Частина цих творів досі залишалася не введеною до наукового обігу й тому недоступною широкому колу дослідників;
- експедиційне вивчення Криму сприяло популяризації знань про край, завдяки чому Крим незабаром став місцем паломництва численних вітчизняних і зарубіжних мандрівників.

Примітки:

1. Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках: Хронологические обзоры и описание архивных материалов / Сост. В. Ф. Гнучева // Труды Архива АН СССР. – 1940 – Вып. 4. – 310 с.
2. Петербурзька філія архіву Російської Академії наук (ПФАРАН), ф. 21, оп. 1, спр. 44, арк. 6.
3. Письмо академика А. Гильденштедта князю Василию Михайловичу Долгорукову // ЗООИД. – 1877. – Т. 10, отд. 2. – С. 225-226.
4. Шугуров М. Дневник путешествия в Южную Россию академика С. – Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773-1774 г. / Пер. с нем. // ЗООИД. – 1879. – Т. 11, отд. 2. – С. 180-228.
5. Шебунин А. Н. Русское Черноморье 70-80-х гг. XVIII в. и Академия наук: Труды А. И. Гильденштедта и В. Ф. Зуева // Труды Института истории науки и техники. Сер. 1: Архив истории науки и техники. – 1936 – Вып. 8. – С. 75-107.
6. Продолжение нового опыта исторического словаря о российских писателях // Друг просвещения. – 1906. – № 10. – С. 55-59; Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1894. – Т. 24. – С. 717-718.
7. Комарницкий Н. А. Зуев, Василий Федорович // Русские ботаники: ботаники России – СССР: Биографо-библиографический словарь. – М.: Изд-во Московского об-ва испытателей природы, 1950. – Т. 3. – С. 392-394.
8. Severguine. Precis de la vie de Monsieur Basile Zouyeff // Nova acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae. – 1801. – Т. 12, отд. "Histoire". – S. 4-7.
9. Кулябко Е. С. Замечательные питомцы Академического университета. – Л.: Наука, 1977. – 300 с.
10. Кулябко Е. С. Студенческие годы академика Василия Зуева: По неопубликованным материалам Архива Академии наук СССР // Труды Института истории естествознания и техники. – 1957. – Т. 16, вып. 3. – С. 49-60.
11. Евгений. Словарь русских светских писателей, соотечественников и иностранцев, писавших в России. – М., 1845. – Т. 1. – С. 233-236.
12. ПФАРАН, ф. 3, оп. 29, спр. 3; ф. 21, оп. 1, спр. 85.
13. Соловьев М. М. Академик В. Ф. Зуев, 1754 – 1794 // Вестник Академии наук СССР. – 1933. – № 7. – С. 26-30.
14. ПФАРАН, ф. 1, оп. 3, спр. 67, арк. 26.
15. Степанов Н. Н. Этнографические исследования Василия Федоровича Зуева // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая сер. – 1956. – Т. 30, вып. 1. – С. 172-186.
16. Выписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма, 1782 года // Месяцеслов исторический и географический на 1783 год. – СПб., Б. р. – С. 122-169; То же // Собрание соч., выбранных из Месяцесловов на разные годы. – СПб., 1790. – Ч. 5. – С. 265-303.
17. ПФАРАН, ф. 3, оп. 1, спр. 360, арк. 34-79; См. также: Любименко И. И. Письма Академика В. Ф. Зуева: Из его экспедиций на юг России, 1781-1782 // Вестник Академии наук СССР – 1934. – № 11/12. – С. 58-66.
18. Zujef. Nachrichten von der Krim // Neue Nordische Beytrage. – 1783. – Bd. 4. – P. 249-270.
19. Zouyef. Reflexions sur le territoire Taurigue et ses les environs // Nova acta Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae, 1785. – 1788. – Т. 3, отд. "Historia". – S. 76-80.
20. Мурзакевич Н. Н. Астрономическое положение городов в Крыму // ЗООИД. – 1872. – Т. 8, отд. 2. – С. 257-264.
21. Курис Й. Астрономическое положение городов в Крыму // ЗООИД. – 1881. – Т. 12, отд. 2. – С. 427-433.
22. ПФАРАН, ф. 3, оп. 1, спр. 344, арк. 167-203.
23. Rumovski S. Observationes astronomical in Ctersenese Taurica anno 1785 institutae a Theodoro Tchernoi // Acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae pro 1782: Pars Posterior: Ser. Astronomia. – 1786-P. 329 – 341.
24. Rumovski S. Determinatio latitudinis et longitudinis fortalitii Mosdok dedveta ex observatiouibus anno 1785 a Theodoro Tchernoi institutis // Nova Acta Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae: Ser. Astronomia, 1785. – 1788. – Т. 3. – P. 298-301.
25. Окрокверцхова И. А. Путешествие Паллас по России. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1962. – 76 с.
26. Ив. К. Памяти Палласа, 8-го сент. 1811 – 8-го сент. 1911 // Правительственный вестник – 1911. – 8 (21) сент.
27. Кёппен Ф. П. Ученые труды П. С. Палласа // ЖМНП – 1895. – № 4. – С. 386-437.
28. Pallas P. Bemerkungen auf einer Reise in die sudlichen Statthalterschaften des Russischen: Reichs in den Jahren 1793 und 1794: In 2 bd. – Leipzig, 1803. – Bd. 1. – XVI, 463 p.; Bd. 2. – IV, 460 p.
29. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах / Пер. с нем. М. С. [Лавич]; Ред. Ф. К. Бруна и Г. Э. Караулова // ЗООИД. – 1881. – Т. 12. – С. 62-208.
30. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века – Симферополь: Таврида, 1998. – 208 с.
31. Бочарова Н. В., Бобылева С. И. Колонистские проекты академика П. С. Палласа // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп.: Міжн. наук.-метод. конф.: В 2 ч – Херсон, 1997 – Ч. 1 – С. 72-74.

32. Тункина И. В. Становление классической археологии в России, XVIII — середина XIX вв.: Автореферат дисс... канд. ист. наук. — Л., 1989. — 16с.
33. Новосадский Н. И. Греческая эпиграфика. — 2-е изд. / Московск. Археологич. об-во. — М., 1915. — Ч. 1.
34. Пузанов И. И. Пребывание Палласа в Крыму в годы 1794-1810 // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Новая сер., отдел биологический. — 1974. — Т. 79, вып. 5. — С. 22-40.
35. Pallas P. Travels through the southern provinces of the Russian Empire inn the years 1793 and 1794: Translated from the german: In 2 vol. — London, 1802. — Vol. 1. — XXIV, 552 p.; 1803. — Vol 2.- XXX, 523P.
36. Second voyage de Pallas ou voyages entrepris dans les gouvernemens meridionaux de l'empire de Russie, pendant les ann'ees 1793 et 1794: Traduit de l'allemand par de la Boulaye et Tonnelier: In 4 vol. — Paris, 1811. — Vol. 1. — XXVIII, 372p.; Vol. 2. — 383p.; Vol. 3.-387 p.; Vol. 4.-376p.
37. Pallas P. S. Tableau physigue et topographigue de la Tauride // Nova acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae, 1792. — 1797. — Т. 10, отд. "Physica". — Р. 257-320.
38. Райков Б. Е. Русские биологи-эволюционисты до Дарвина: Материалы к истории эволюционной идеи в России. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — Т. I. — 412с.
39. Каховский М. В. Краткое примечание о полуострове Таврическом и острове Тамани // РА. — 1873. — № 4. — Ст. 592-607.
40. Архів державного Ермітажу (АДЕ), ф. 11, оп. 1, спр. 20, арк. 1-17.
41. Конопасевич. Энтельгардт-фон Мориц Федорович // Русский биографический словарь. — СПб., 1912. — Т. Щапов-Юшневский.
42. Кульбин Н. Паррот фон-Иоганн-Якоб-Фридрих-Вильгельм // Русский биографический словарь. — СПб., 1902. — Т. Павел-Петр.
43. Reise in die Krym und den Kaukasus von Moritz von Engelhardt und Fridrich Parrot: In 3 vol. — Berlin, 1815. — Vol. 1. — 7, XVI, 264 p.; Vol. 2. — 204 p.; Vol. 3. — [49 p.].
44. Morgenstern K. Henrich Karl-Ernst Kohler: Zurer innerung an den verewigten // Recueil des Actes de la seance publigue d'Academie Imperiale des sciences de Saint-Petersbourg tenue le 29 decembre 1838.— 1839. — Р. 73-140.
45. Henri-Charles-Ernest Kohler // Recueil des Actes de la seance publigue d'Academie Imperiale des sciences de Saint-Petersbourg tenue le 29 decembre 1838. — 1839. — Р. 3-8.
46. Тункина И. В. Экспедиция Е. Е. Келера в Крым в 1804 и 1821 гг. // Тез. док. Крымской науч. конф.: "Проблемы античной культуры" / Симферопольский гос. ун-т: В 3 ч. — Симферополь, 1988. — Ч. 3.-С. 307-309.
47. Kohler H. K. E. Lettre sur plusieurs Medailles de la Sarmatie d'Europe et de la Chersonese Taurijue // Nova acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae. — 1805. — Т. 14. — S. 99-130.
48. Kohler H. K. E. Dissertation sur le Monument de la Reine Comosarya. — St.-Ptb., 1805. — [10], 86, X p.; То же // H. K. E. Kohler's Gesamlteiie schriften. — 81, — Ptb., 1853. — Bd. 6. — P. 55-88.
49. Kohler H. K. E. Memoire sur guatre Medailles du Bospore Cimmerien-St.-Ptb., 1853. — Bd. 6. — P. 89-102.
50. Капнист В. В. Собрание сочинений: В 2 т. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — Т. 2: Переводы, статьи, письма. — 631 с.
51. Kohler H. K. E. Memoire sur les iles et la Course consacrees a Achille dans le Pont-Euxin // Memoires de l'Academie Imperiale des sciences de St.-Petersbourg. — 1826. — Т. 10. — S. 531-819.
52. Kohler H. K. E. [О керченских древностях] / Recueil des Actes de la seance publique de l'Academie Imperiale des sciences, 29.XII.1828 — 1829. — Р. 41.
53. АДЕ, ф. 11, оп. 1, спр. 16, арк. 1; спр. 26, арк. 1-2; спр. 112, арк. 1-267; спр. 127, арк. 1-31.
54. АДЕ, ф. 11, оп. 1,спр. 111, арк. 1-732.
55. АДЕ, ф. 11, оп. 1, спр. 120, арк. 1-12.
56. О средствах к сохранению достопамятностей Тавриды // Журнал Департамента народного просвещения. — 1822. — Ч. 6. — С. 249-261.
57. Григор'єва Т. Ф. Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: 36. метод, матеріалів: В 6 ч. — Київ, 1989, — Ч. 5. — 89 с.
58. Koehler H. Medailles grecques. — St.-Ptb., 1822.
59. Гурулева В. В. Византийская нумизматика в Эрмитаже // Византиноведение в Эрмитаже: К XVIII международному конгрессу византистов. — Л.: Изд-во гос. Эрмитажа, 1991. — С. 86-101.
60. H. E. E. Koehler'зы Gesammelte Scriften. Im auftrage der kaiserlichen Akademie der wissenschaften herausge-geben von Ludolf Stefani: In 6 bd — Sr.-Ptb., 1850-1853.
61. Гнучева В. Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века / Под. ред. А. И. Андреева // Труды Архива Академии наук СССР. — 1946. — С. 1-266.
62. Александров Б. В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР // Труды Архива Академии наук СССР. — 1946. — С. 267-412.
63. Бібліотека Академії наук Російської Федерації, відділ рукописів, ф. "Собрание рукописных карт", р. 678; р. 679; №№ 396, 398, 400.